

לא נוכל, אבל לא יזיק לנסות

גלעד סרי לוי

יונתן זקס, לכבוד השוני – כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות? מאנגלית: צור ארליך, הוצאת ספרים טובי, 2008, תשס"ח, 198 עמ'

לאחר המלחמה הקרה העולם צפוי להידרדר לעימותים שהבסיס להם הוא הזדהות תרבותית עמוקה, הזדהות שהיא מעבר לגבולות הלאום המצומצמים. כך כתב בשנת 1996 סמואל

הנטינגטון בספרו התנגשות הציביליזציות.¹ לאחר הפיגוע במגדלי התאומים זכה ספרו לפופולריות רבה כמי שכביכול צפה את העתיד להתרחש. שש שנים אחר כך, בשנת 2002, עמד הרב יונתן זקס, רבה הראשי של אנגליה, ב"גראונד זירו", מקום חורבנם של מגדלי התאומים, יחד עם אנשי דת מהעולם כולו – ארכיבישוף, אימאם, רב וגורו – והם התפללו איש-איש לאלוהיו. אותם רגעים הובילו את הרב זקס לכתוב על הממד המוסרי של העולם הגלובלי, וכך נולד לכבוד השוני – כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות.

לספר, שיצא לאור ב-2003 ותורגם לאחרונה לעברית, שאיפות מרחיקות לכת. כנרמז משמו, יש בו חלופה לחזונו הקודר של הנטינגטון. הרב זקס מבקש לטעון בזכותה של השקפת עולם המכבדת את השוני בין בני האדם ויוצרת מצע של הידברות בין השונים. במשפט שכבר הפך לקלישאה, טוען הרב המוטרד מהמצב הגלובלי כי

1 בעברית יצא הספר לאור בשנת 2003 בהוצאת "שלם".

הכותב הוא מוסמך המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית, כותב בלוג בשם "ספר חברה" בתרבות www.seri-levi.com

”אם הדת לא תהיה חלק מהפתרון, היא לבטח תהיה חלק מהבעיה”. בעשרת המאמרים שמהם בנוי הספר מנסה זקס ליצור בסיס חלופי לחילוניות המודרנית ולספקנות הפוסט-מודרנית ולהביא אותנו לעולם של תקווה משותפת והרמוניה רב-דתית. לאחר פתח דבר ממצה, פותח המחבר בדיון על הגלובליזציה וקלקוליה, הכלכליים והתרבותיים. הוא מתמודד בו עם מה שהוא מכנה ”השד האפלטוני” – הטיעון שלפיו האוניברסלי נעלה מהפרטיקולרי. הרב זקס טוען בזכות הפרטיקולרי ומבקש לתמוך יתדותיו בטיעונים מקומיים. רעיון מרכזי בספר הוא הטענה כי הכלכלה אינה בנויה רק על חוקים דטרמיניסטיים, ויש בה מקום לשיקולים מוסריים. כמקור אפשרי לקביעת קריטריונים מוסריים לכלכלה הוא מנסה להציג את מוסר היהדות, כפי שהוא מבין אותו. לטעמו, יש בכוחן של הדתות הגדולות, העתיקות, ובהן היהדות, לשמש מצפן מוסרי, נקודת מבט שממנה ראוי לבחון את ההתנהגות הכלכלית של זמננו, ובראשה את הגלובליזציה.

בחינה מחדש של ההתנהלות הכלכלית של העולם תיתן לו כיוון חדש-ישן מכיוון שמגמת פניו היא עולם טוב יותר, ראוי יותר לחיות בו; עולם שבו הפערים החברתיים והכלכליים בין אנשים ובין מדינות לא יהיו גדולים כל כך. זקס מדבר בשבחם של יצירתיות ופיתוח, אך מבקש שאלה לא יכלו את משאביו המידלדלים של העולם על חשבון הדורות העתידיים להיוולד. את ספרו מסיים זקס בתקווה שהעולם ובני האדם בתוכו יצליחו לעבור מיחסים המבוססים על חוזה, לכאלה הנשענים על ברית, שהיא, לדבריו, ”הסוג החשוב ביותר של מערכת יחסים, הטעון במשמעות דתית ומוסרית” (עמ’ 174).

ספרו של הרב זקס הוא ספר מעניין ולעתים מאתגר הפורש בכתיבה רהוטה, קריאה ובהירה קשת רחבה של רעיונות. זקס סוקר בידענות רבה מגוון רחב של כתבים מהספרות וההגות העולמית, ומסתייע בציטוטים ובהפניות רבות להוגים חשובים. אך למרות השפע הרב, הספר אינו מצליח לשאת את יומרת המחבר להציע לנו דרך להימלט מהתנגשות, וכל שהוא עושה זה לפרט מחדש רעיונות ישנים, ללא חשיבה רדיקלית המבקשת לעמוד על שורש הדברים ומכאן להגיע לתיקונם.

יסודות רופפים

”כדי למשוך חברות כמו זו שלך... שיטחנו הרים, גילחנו יערות עד, ייבשנו ביצות, הסטנו מסלולי נהרות והזזנו ערים... הכול על מנת להקל עליך ועל החברה שלך לעשות כאן עסקים”
(מודעה של ממשלת הפיליפינים בכתב-העת פורצ’ן – מובאת בספר כשהתאגידים שולטים מאת דייוויד קורטן).

שני רעיונות מרכזיים יוצרים את תשתיתו הרעיונית של הספר. הראשון הוא קריאה לסובלנות בין-דתית: ”אנחנו זקוקים אפוא לא רק לתאולוגיה של המשותף, העומדת על העקרונות האוניברסליים של האנושות, אלא גם לתאולוגיה של השוני. כזו שתסביר מדוע לשום ציוויליזציה אין זכות לכפות עצמה על אחרים בכוח; מדוע א-להים מבקש מאיתנו לכבד את חירותם ואת כבודם של מי שאינם כמונו” (מתוך ’פתח דבר’).

אודה ולא אבוש, התקשיתי להבין את דבריו של הרב בזכות אחווה בין-דתית. מהי הגישה שהיא "יותר מסובלנות סתם" שהוא מבקש להציע? האם מדובר כאן בשיתוף פעולה טקטי, אסטרטגי או תאולוגי? כיצד אמונה ברבגוניות מתיישבת עם אמונה באל אחד, ספציפי, המצווה שלא לעבוד אלוהים אחרים על פניו? לא הכנתי גם מה מקום יהיה בעולם של דתיים מונותאיסטים לכופרים, אתאיסטים או סתם גנוסטים.

הרעיון השני, שעליו אבקש להרחיב מעט, הוא תרומתו המוסרית של רעיון השוק החופשי לעולם. "השוק החופשי", לדבריו, הוא הדרך הנכונה להביא אושר ועושר לעולם. לטעמו, "היהדות, על רקע מוסרי ורוחני, העדיפה את כלכלת השוק" (עמ' 81 - ההדגשה במקור). אכן, בשיח הציבורי יש דיון מועט מדי ביסודות האידאולוגיים של הכלכלה, ויותר מדי פעמים היא מוצגת כחוק טבע, משל הייתה פיזיקה או ביולוגיה. זקס מבקש לדון בענייני כלכלה מנקודת מבט מוסרית יהודית ועל כך יש לברך, אך לצערי דינו אינו מספק, ויש בו כשלים מהותיים בטיעון ובניתוח.

הכשל הראשון הוא ניסיונו של הרב זקס להלחם בשני יריבים ותיקים, הקומוניזם והנצרות הקתולית. אני סבור שרוב המבקש להילחם בעוולות העולם הזה, יכול כעת לנוח ממלחמתו ברעיונות אלה, שכן גם אם נותרו להם לא מעט תומכים, הם אינם קובעים את סדר היום הגלובלי. למרות זאת הוא אינו מוותר, ובמלחמתו הרעיונית בהם הוא מאמץ את הקפיטליזם הנאו-ליברלי אל חיקו התאולוגי, ורואה את חסרונותיו כתקלות שאפשר להתגבר עליהן בקלות יחסית, אם רק נרצה.

בתוך הבחירה בקפיטליזם כחלופה, הוא שוכח כי גם העדפה של הקפיטליזם אינה מחייבת בהכרח לבחור בקפיטליזם האמריקני, הנאו-ליברלי. לקפיטליזם גרסאות רבות: אינו דומה הקפיטליזם הצרפתי, המבקש שבוע עבודה מקוצר, לזה הדרום קוריאני המבטיח קפיטליזם של מדינה. ישנה גם השיטה הגרמנית, שבה העובדים הם חלק מההנהלה, וישנו הקפיטליזם הסקנדינבי. כל אלה אינם קיימים כלל בספר המכיר, כמדומה, רק את שלטון הבורסה - הגרסה האמריקנית לקפיטליזם, המעדיפה את תנועת ההון על הייצור, את שלטון התאגידים על זכויות העובד. בשל עיוורונו של המחבר לאופציות קפיטליסטיות אחרות, הספר יוצא מתוך הפרדיגמה הנאו-ליברלית, ובסופו של דבר, למרות היומרה לבחון מחדש את הקפיטליזם הגלובלי, הוא אינו מסוגל להסתכל בו במבט ביקורתי - חיצוני.

בשל כך, זקס משתמש במונחים "שוק חופשי ו"כלכלה חופשית" בלי לבחון באופן ביקורתי מה טיבם של מושגים אלה, ואיזו תמונת עולם הם מבקשים ליצור. שימוש בהם כ"מובן מאליו" גוזר במקרים רבים את המסקנות. חשוב לזכור כי "השוק החופשי" אינו תיאור מצב קיים אלא מטפורה שהשימוש בה מבקש להצדיק בעזרתם של דימויים נעימים משטר חוקתי המאפשר התנהגות עסקית אחת ואוסר אחרת. כך למשל גביית מסים נחשבת לדבר רע, ואילו אכיפה קפדנית של חוקי "קניין רוחני" נחשבת לדבר טוב. גירעון תקציבי שאינו מאפשר פתיחת בתי חולים טוב לחופש, והפקת תרופות לאיידס במחיר מוזל היא דבר רע לחירות האנושית. (בכלל, הקפיטליזם הנאו-ליברלי עתיר מטפורות אופטימיות. "צמיחה" למשל. מילה המעוררת דימוי של לבלוב אינסופי.)

מושגי הכלכלה הנאו-ליברלית משוקעים עמוק בתוך הגותו של הרב הנפרשת לאורך דפי הספר. זקס מאמץ באופן בלתי ביקורתי את השיח הליברטיאני - תפיסת העולם, שגם היא נחשבת בחוגים מסוימים ל"מובן מאליו" התרבותי, הקושרת בין

המוזכרים שם לא התקבלו במשנתו, ומה שמצער עוד יותר, הוא אינו טורח כלל להתמודד אתם, כאילו לא הוזכרו כמה דפים קודם.

כך למשל, כשהרב זקס טוען כי "עצם המעשה של עסקת השוק הוא גילומו העילאי של רעיון כבוד השוני" (עמ' 88), הוא אינו שואל את עצמו אם משטר "הסחר החופשי" הוא אכן "עסקה מרצון בין קונה למוכר", המבטיחה רווחה לכל הגלובוס, כטענת מצדדי הגלובליזציה, או שהוא, כפי שטוען שטיגליץ, דרך ערמומית של מדינות חזקות להבטיח פרנסה לאזרחיהן במחיר התרוששותם המהירה של אחרים, המכוסה בתירוצים צדקניים. הוא אינו מנסה להתמודד עם טיעונו של דייוויד קורטן השואל מה הפך את התאגידים לחזקים כל כך, על חשבון האזרחים, ומסתפק באמירה שהתאגידים תפקידם לדאוג לבעלי המניות שלהם, ובתור שכאלה אין הם מחויבים למאומה. הוא אינו מתמודד עם טיעוניה של נעמי קליין על השימוש הבלתי מוסרי שנעשה בתרבות המותגים, תרבות שאינה יוצרת "מסחר הוגן" אלא פועלת בדרכים עקלקלות כדי ליצור ביקוש לחפצים מיותרים המכלים את ממונם של הבריות וממשכנים את עתידו של הכדור הזה כולו, אלא ממשיך וכותב בשבחו של הסחר המביא שפע.

הגישה העמומה של ציטוט המתנגדים תוך תמיכה ברעיונות מנוגדים נמשכת לאורך כל הספר. זקס מקדיש פרק שלם לדיון על אודות חמלה וצדקה, תוך שהוא מצטט באריכות נתוני אי-שוויון. אך לדידו כל אלה אינם בעיה מהותית בשיטה הנסמכת על אנוכיות ורדיפת בצע של יחידים כדי ליצור טוב, אלא תקלות מצערות בדרכו של הקפיטליזם הגלובלי אל האושר המוחלט שבו הצמיחה תכסה פני כל ארץ.

ובכלל, הספר חסר דיון ביקורתי במושג היסודי שעליו הוא נסב. זקס דן ב"גלובליזציה" בלי להגדיר מה היא בדיוק גלובליזציה, וכיצד הפציעה זו בעולמנו. לדבריו, הוא מתנגד לשיטתם של אלה הסבורים שתהליכי הגלובליזציה הם דטרמיניסטיים ובלתי נמנעים, אך בד בבד הוא כותב כי "עלייתה של הכלכלה הגלובלית, כלכלת ההייטק, אינה בעיקרה מעשי ידיו של איש" (עמ' 96). הוא אינו מנתח את מקומם של התאגידים הרב-לאומיים בתהליכים הללו, ואינו דן בהשפעותיהם השליליות על המדינות שבהן הם פועלים. בעולמו הגלובלי של זקס ישנם

"מוסדות" ו"ממשלות" ואין יחידים האחראים למעשיהם. תאגידים הם אכן ישויות תאורטיות, אך מי שמפעיל אותם הם אנשים אמיתיים - בעלי מוסר או חסרי מצפון, שואפים לטוב או תאבי בצע, ועניין זה תלוי במצפונם, בערכיהם ובחוסנם המוסרי. אצל זקס אין דבר מכל אלה: התאגידים והממשלות פועלים כולם באין איש אתם.

גם ספר צריך מזל, וספרו של הרב זקס, שיצא לאור בעברית בעיצומו של המשבר הכלכלי הגדול ביותר מאז שנות השלושים של המאה הקודמת, לא זכה

לכך. אין אלה ימים טובים כל כך לטעון בזכותו של הקפיטליזם החופשי. לא זכה לי כי כעת העולם מבקש לו פתרון מוסרי אחר, כזה המבין את בעיותיו

גם ספר צריך מזל, וספרו של הרב זקס, שיצא לאור בעברית בעיצומו של המשבר הכלכלי הגדול ביותר מאז שנות השלושים של המאה הקודמת, לא זכה לכך. אין אלה ימים טובים כל כך לטעון בזכותו של הקפיטליזם החופשי

המהותיות של הקפיטליזם, ואינו מוכן לקבל את המפולת הגדולה כ"תיקון טכני" או כסתם "כשל שוק" קטן ולא־חשוב בדרך אל שדות השגשוג הנצחיים. קשה לדעת מה יהיה המצב בעת פרסום מאמרי, אם נהיה כבר מצדו השני של המשבר, או שנתוני המסחר ימשיכו להיזבע באדום. אך אני מקווה שלא מהר כל כך יישכח כיצד כל נאמני השוק החופשי ולוחמיו לא חשו בושה כלל וכלל בשעה שנטלו את כספיהן של הממשלות, לשיקום הנזקים שחוללו. אלה נזקים שנוצרו בשעה שכל אחד דאג לנפשו, והיד הנעלמה נאלמה לגמרי ולא ידעה לאזן את השוק, כפי שציפו ממנה מאז ומתמיד.